

FETİHTEN MURÂBITLAR DÖNEMİNE KADAR (711-1091) ENDÜLÜS SOSYAL HAYATINDA YAHUDİLER¹

Dr. Sinan İLHAN
(Tarihçi)

ÖZET

Yahudilerin Endülüs sosyal hayatındaki yeri, işlevi ve faaliyetlerine bakıldığında, kendi ifadeleriyle bu din mensuplarının “altın çağlarını” yaşadıkları görülecektir. Çağımızda bile zor yakalanan çok kültürlü ve etnisiteli bir ortamda barış ve güvenlik içerisinde birlikte yaşamının en güzel pratiğini ortaya koyabilen Endülüs örneğinin çağımıza güzel bir biçimde tanıtılması gerekmektedir. Yahudiler burada Müslümanlar ve Hıristiyanlarla birlikte huzur ve güven içinde yaşayabilirken, Avrupa’da ise her türlü baskı ve şiddete maruz kaldılar. Dinsel baskılar bir yana sosyal hayatta gündelik basit yaşamlarını sürdürmede bile zorlanıp gettolarda yaşamaya mahkûm edildiler. Dünyamız bu pratiği gereğince inceleyip günümüze uygularsa birçok problemin ortadan kalkma ihtimali ortaya çıkacaktır. Yahudiler II. Sürgünden yüzyıllar sonra ilk defa Endülüs’te rahat ve özgürce yaşamının keyfini sürerken kendi yapılarını da yeniden keşfetmenin olanağını yakaladılar.

Anahtar kelimeler: Yahudiler, Endülüs, Mülükü’t-tavâif, Murâbitlar, sosyal yaşam.

ABSTRACT

The Jews in Social Life in Andalusia from the Conquest to the Period of Almoravids

This article demonstrates that in Medieval Muslim Andalusia the Jewish community lived their “golden age” in terms of peace and security in a multicultural society. Perhaps, the case of Muslim Andalusia with regard to the Jewish community can provide a useful example in search of social peace in multicultural communities of modern times too. At the times, the Jews lived happily with the Muslims and the Christians in Andalusia, while they would face pressure and violence in Europe. Apart from the religious pressures, they would face difficulties in their daily lives and would have to live in ghettos. After decades from the second exile, it was the first time that the Jews had a chance to live in a free society and could re-establish themselves.

Key Words: The Jews, Andalusia, Almoravids, Social life.

¹ Bu makale *Fetihten Murabitlar Dönemine Kadar Endülüs'te Yahudiler: (711-1091)* adlı doktora tezi çalışmamızın birinci bölümünün bir kısmının gözden geçirilmiş halidir. Doktora tezi için bkz. Sinan İlhan, *Fetihten Murabitlar Dönemine Kadar Endülüs'te Yahudiler (711-1091)*, yayınlanmamış doktora tezi (Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006).

GİRİŞ

Murâbitlar dönemine kadar Endülüs sosyal hayatında Yahudilerin durumuna bakıldığında, parlak bir tabloyla karşılaşmanın neredeyse imkânsız olacağı görülecektir. Endülüs'te Müslüman yönetimin güçlü olduğu asırlarda Araplar, Mustâribler,² Müvelledler, Berberiler, Yahudiler ve Sakâlibe arasında, zaman zaman bazı huzursuzluklar yaşanmışsa da, o asırlardaki insanların idraki ile kavrayışlarının yanı sıra çevredeki diğer ülkeler ve uluslarla karşılaştırıldığında, genelde tam bir uyum ve ahenk içerisinde zengin ve uygar bir toplumsal hayatın ikame edilebildiği ortaya çıkmaktadır. Muhtelif ırklar ve dinler arasında eşine nadir rastlanılabilen bir hoşgörü ortamı doğmuştur. Düşünce ve inanç özgürlüğü çerçevesinde taçlanan hoşgörü kültürü çok güzel meyveler vermiştir. Zira “gayr-i Müslimler yöneticinin taşınır malı değil, tebaasıydı.”³ Lakin Emevî yönetiminden sonraki dönemde zayıflayan yönetim erki, savunma içgüdüünden hareketle özgürlükleri kısıtladığında, çeşitli sorunlar ortaya çıkmış ve toplumsal ahenk bozulmaya yüz tutmuştur.

İslâm doğuşuyla bütün dünya tarihinde değişikliğe neden olduğu gibi, her alanda Yahudi alemini de belirgin ve etkin bir biçimde tesiri altına almıştır. Yahudiler, Hz. Peygamber'in vefatından sadece 100 yıl sonra büyük çoğunlukla kendilerini İslâm hilafetinin içinde buldular. İslâm'ın gelişinden 300 yıl sonra İbranice Tevrat birden fazla Arapça'ya çevrildi. Yahudi inancı kendini İslâmi terminolojiyle ifade etmeye başladı. Rabbinik yasalar, Müslüman yasaların anlatım tarzının yardımıyla kendini anlatma sürecine girdi. Bu süreçte bir çok alanda Yahudi toplumunda büyük bir gelişme ve inkişaf gözlemlendi. Ekonomide gelişme, sosyal hayatta ilerleme, metafizik alanında meyve verme ve billurlaşma ile dinsel erk ve otoritede merkezi bir yapılaşma gözlemlendi. Bu değişim bir yanda Arap-İslâm ikliminde yüksek orandaki bir asimilasyonun, diğer yandan kendini canlı ve etkin bir hüviyete getirip hayatiyet bulabilmenin yansımasıydı. Yahudilik bu dönemde gelişti ve kristalleşerek İbn Meymun'un biçimlendirdiği yasalarla etkinlik kazandı. İbranice dili salt dinsel bir dil olmaktan çıkıp, bilimsel bir hüviyet kazandı. Dinde yeni mezhepler ortaya çıktı. Yeni İbrani şiiri sosyal hayatta ve sinagoglarda üretken bir yapıya büründü. Yahudiler seküler bilim (fen bilimleri) denilen matematik, astronomi, felsefe, tıp ve eczacılıkta boy gösterdiler. Bu tür olumlu gelişmelerin kaydedilebilmesi, ancak çok iyi tanzim

² İspanya'nın yerli halkı fetih sırasında tedrici bir İslâmlaşma ve Araplaşma süreci yaşamış; bunun neticesinde de iki ana gruba ayrılmıştır. Bunlardan hem Araplaşan hem de İslâmlaşan grubun ilk nesli *musâlime*, takip eden nesiller ise *müvelledun* (İsp. *Muladíes*) adlarıyla çağrılmışlardır. Araplaşmakla beraber, din değiştirmeyerek Hıristiyan olarak kalanlar ise *muâhidün* ve daha çok da *mustâribün* (İsp. *Mozárabes*) olarak bilinmektedirler. Sakâlibe ise Yahudi köle tacirleri ve korsanlar tarafından Doğu Avrupa'dan Endülüs'e getirilen Slav asıllı kölelerdir. Zamanla, İspanya'nın kuzeyi dâhil Avrupa'nın diğer bölgelerinden getirilen köleler de aynı adla anılmışlardır. Sakâlibe daha çocukluk yaşlarında iken Endülüs'e getiriliyordu. İslâmî bir terbiye ile yetiştirilip azâd edilmelelerinin ardından, sarayda ve orduda oldukça üst düzeyde ve önemli vazifeler üstlenmekteydiler. Mehmet Özdemir, *Endülüs Müslümanları*, II, Ankara: Diyanet İşleri Başk. Yay., 1997, s.8-9.

³ Mark R. Cohen, *Haç ve Hilal Altında Ortaçağda Yahudiler*, (Trc. Ahmet Fethi), İstanbul: Sarmal Yay., 1997, s.87.

edilmiş toplumsal bir yapı ve özgür bir ekonomik ortamla desteklendiğinde ortaya çıkabilirdi. Kahire’de bir sinagogun mahzeninde ortaya çıkartılan Geniza⁴ belgelerinde bu durum açıkça görülmektedir. Arapça alfabeyle yazılmış İbranice belgeler sadece Mısır’la sınırlı olmayıp, Akdeniz’den Hindistan’a uzanan geniş bir coğrafyadaki Yahudi toplumsal yapısının kesitlerini çok iyi temsil etmektedir. Mısır veya İspanya’da İleri Ortaçağ boyunca yaşayan Yahudi nüfusu toplam nüfusun yüzde birini geçmiyordu. Lakin Yahudilerin kentlerdeki nüfus oranı, genel nüfus oranındaki paylarından çok yüksek bir konuma ulaşıyordu.⁵

Yukarıda bahsi geçen “asimilasyon” kelimesi, bir kültürün başka bir kültürde yok olması biçiminde algılanmamalıdır. Nitekim Bernard Lewis bu konuda şöyle der: “Arap İslâm dünyasında Yahudilerin bu kültürlenme süreci, Araplaşma noktasının çok ötesine geçmiştir ve “Araplaşma” daha çok dilsel anlama geldiğinden belki İslâmlaşma denilmesi daha doğru olacaktır. Elbette pek çok Yahudi dönme olmuş ve aralarında bazıları çok önemli roller oynamışlardır; ama bu, mutlaka İslâm’ın kabul edildiği anlamına alınmamalıdır. Burada amaçlanan, İslâm dininin benimsenmesi değil, İslâm düşünce tarzları ve davranış örüntülerinin özümlemesidir. Yani tek kelimeyle, modern dünyada Yahudi-Hıristiyan geleneği demeye alıştığımız gibi, ona paralel bir Yahudi-İslâm geleneği söz konusudur.”⁶ Yahudilere yönelik asimilasyonun yaşanmadığını başka kaynaklar da kaydetmektedir. Müslümanların Kuzey Afrikayı hükümlerlikleri altına aldıkları esnada, buradaki 2 milyonluk nüfusun 1,5 milyonunu Hıristiyanların teşkil ettiğini, 20 bin dolayındaki Yahudi nüfusun ancak % 1’e tekabül ettiği belirtilerek, “İslâm’ın Yahudiliği asla yok etmediğini, fakat Hıristiyanlığı yitirdiği” savunulur.⁷

Endülüs toplumunda zaman zaman diğer din mensuplarıyla çeşitli ihtilaflar yaşanmıştır. Bu sorunlar İslâm’ın öğretilerinden değil, diğerlerinin bu yapıya karşı koyuşlarından kaynaklanmıştır. “Müslüman İmparatorluğu bünyesinde diğer din mensuplarının bir hayli çok sayıda olmaları, Müslüman imparatorluğu ile tamamen Hıristiyanlığın gölgesinde bulunan Ortaçağ Avrupa’sı arasındaki en

⁴ Geniza, sinagoglarda dinsel metin ve üzerinde Tanrı’nın adının yazılı olduğu her türlü kâğıdın saklandığı özel odalara denilir. Kahire İbn Ezra sinagogundaki bu belgeler XIX. asrın sonlarında Cambridge Üniversitesi Yahudi düşüncesi ve tarihinin önemli uzmanlarından Solomon Schechter tarafından tesadüfen ortaya çıkarılmıştır. Mısır Yahudileri asırlarca her çeşit yazılı belge ve kâğıtları burada toplamışlardır. Bu belgeler Judaeo-Arabice denilen İbranice harflerle Arapça dilinde yazılmıştır. Schechter, bu belgeleri Cambridge taşımıştır. Keza yine binlerce belge Philadelphia, St. Petersburg, Paris ve Helsinki’ye götürülmüştür. Geniza belgeleri üzerinde önemli bir çalışmayı da bu belgeler üzerinde 30 yıl çalışarak altı ciltlik *A Mediterranean Society* adındaki bu önemli kaynağı vücuda getiren S. D. Goitein yapmıştır. Geniza belgeleri üzerine yapılan araştırmalar ve internete sunulan bazı vesikalar için bak: www.princeton.edu/~geniza/gen-coll.htm; www.lib.cam.ac.uk/Taylor-Schechter/index.html; <http://gravitas.princeton.edu/tg/tt/> (25.02.2010)

⁵ S. D. Goitein, “Jewish Society and Institutions under Islam”, *Jewish Society Through the Ages* (Edt. H.H.Ben-Sasson, S.Ettinger), New York: Schocken, 1971, s.170-173.

⁶ Bernard Lewis, *İslâm Dünyasında Yahudiler*, (Terc.Bahadır Sina Şener), İstanbul: İmge Kitabevi, 1996, s.94.

⁷ Youssef Courbage – Philippe Fargues, *Christians and Jews under Islam*, (Tran.Judy Mabro), London – New York: I.B.Tauris Publishers, 1997, s.32.

önemli farkı oluşturmaktadır. Baştan itibaren Müslüman milletlerin, yeknesak bir siyasi birlik kuralmaları için en büyük engeli 'himayeye mazhar bulunan dinler' teşkil etmiştir. Kilise ve sinagoglar antlaşmalara dayanan haklar üzerinde direterek kaynaşmaktan imtina eden devlete yabancı kalmış ve asla onun bir parçasını oluşturmamışlardır. Yahudiler ve Hıristiyanlar, Daru'l-İslâm'ın kemale ermemiş bir vaziyette kalmasına özel bir itina göstermişlerdir. Sonuç Müslümanların kendilerini birer vatandaş olarak değil, hep birer fetihçi olarak hissetmeleri olmuştur..Aslında bu, şaşkıncı biçimde modern ilkeler yüklü bir durumdur. Birbirleriyle iyi geçinmek mecburiyeti, her şeyden önce Ortaçağ Avrupa'sının tanımadığı bir nevi müsamaha ortamı yaratmıştı. Bu anlayış, kendisini İslâm'da mukayeseli din biliminin ortaya çıkması ve bu konuda olumlu çabalar sarf edilmesi biçiminde göstermiştir."⁸

ENDÜLÜS'TE SOSYAL HAYAT VE YAHUDİLER

Endülüs'te gayr-i Müslimlerle toplumsal yaşamın uyum içerisinde yürütülmesinin temelleri Emir Abdülaziz b. Musa b. Nusayr ve Mursiye hakimi Teodomiro arasında 713 yılında yapılan anlaşmayla atılmıştır. Bu anlaşma gayr-i Müslimlerin inanç, mal ve can güvenlikleri ile haklarını güvence altına almıştır.⁹ Nitekim Collins, Hıristiyanların ekseriyetinin bu anlaşma uyarınca sorunsuz bir şekilde yeni döneme adapte olduğunu, dinsel özgürlüklerine dokunulmadığını, her hangi bir saldırıya maruz kalmaktan kurtulduklarını belirtir.¹⁰

Müslümanlar Endülüs'e hükmetmelerine rağmen gayr-i Müslimlerle eşit şartlar altında beraber yaşamının yollarını bulmaya çalışmışlardır. Mesela Meymun el-Abid adındaki önde gelen Müslüman, Endülüs zimmî cemaatin lideri ve son Vizigot Kralı Gitişa (Witiza)'nın oğlu Artabas'a onun toprağını ekip biçerek elde edilecek hasadı ortak paylaşma teklifinde bulunmuştur.¹¹

Toplumsal hayattaki ahengi sağlayan en önemli unsurlardan biri olan adalet sisteminde de hakkaniyete riayet edilmiştir. İbn Rüşd'ün anlatımıyla "eğer bir Müslüman lehine verilen kararda, zimmînin hakkının yenildiği anlaşılırsa, bu

⁸ Adam Mez, *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti İslâm'ın Rönesansı*, (Terc. Salih Şaban), İstanbul: İnsan Yay., 2000, s. 47-48.

⁹ Ebû Abdullah Muhammed el-Merrakuşi İbn İzâri, *el-Beyanu'l-Muğrib fi Ahbari'l-Endelüs ve'l-Mağrib*, (Thk: G.S.Colin – E.Levi Provençal), Beyrut: Daru's-Sekafe, 1983, II, s.11; Muna Hasan Mahmud, *el-Müslimün fil-Endelüs ve Alakatühüm bi'l-Frenc*, Kahire, 1985, s.18; Joseph F. O'Callaghan, *A History of Medieval Spain*, Ithaca – London: Cornell University Press, 1975, s.93-94; Levi Provençal, *Tarih İsbanya el-İslâmiyye mine'l-Feth ila Sükuti'l-Hilafeti'l-Kurtuba (711-1031)*, (Terc. Ali Abdurrauf el-Bambi – Ali İbrahim el-Menufi – es-Seyyid Abduzzahir Abdullah), Kahire: el-Meclisi'l-A'la li's-Sekafe, 2000, s.57; W. Montgomery Watt, *A History of Islamic Spain*, Edinburgh: University Press, 1992, s.19; Kenneth Baxter Wolf, *Conquerors and Chroniclers of Early Medieval Spain*, Liverpool : Liverpool University Press, 1999, s.27, 151.

¹⁰ Roger Collins, *Early Medieval Spain Unity in Diversity, 400-1000*, New York: St.Martin's Press, 1995, s.203.

¹¹ Ebubekir Muhammed bin Ömer İbnu'l-Kütiyye, *Tarihu İftitahi'l-Endelüs*, (Thk. İbrahim Ebyari), Beyrut: Daru'l-Kitab el-Lübni – Kahire: Daru'l-Kitab el-Misriyye, 1989, s.59; Hüseyin Munis, *Fecru'l-Endelüs*, Cidde: Daru's-Suudiyye, 1985, s.440.

karardan vazgeçmenin hiç bir utanılacak yanı söz konusu değildir” hükmü icraya çalışılmıştır.¹²

Bu bağlamda Goitein, İslâm fetihlerinin Yahudilerin hayatında çok köklü ve büyük değişiklikler meydana getirdiğini belirterek şu görüşleri savunur: “Birincisi toplum dışına atılma ve dışlanma durumu sona erdi. Kilise tarafından sürdürülen baskıcı ortam ortadan kalktı. Yahudiler her alanda çok muazzam bir seviye yakaladı. Müslüman kamu yasası Yahudi ve Hristiyan arasında bir ayırımı gitmedi. İkincisi halkın büyük bir kesimini teşkil eden yığınlar için hazırlanan yasalar, Bizanslıların özellikle Yahudiler için uyguladıklarından daha az zulmedici ve baskıcıydı. Bizans ve Fars imparatorluklarının mağlup edilmesi, özellikle Yahudi ulusu için Mesihçi bir restorasyon tesiri bıraktı ve olumlu gelişmelere sebebiyet verdi. Bu nedenlerden ötürü özellikle Filistin, Suriye ve İspanya’da Yahudilerin Müslüman fatihlere yardım etmeleri ve onlar tarafından müttefik kabul edilmeleri tesadüfi değildir.”¹³

ORTAÇAĞ TOPLUMLARINDA YAHUDİLER

Uzun süredir baskı altında olan ve “yeni yöneticilerince bütünüyle dinsel özgürlüklerine kavuşturulan ve her hangi bir medeni haklarından yoksun bırakılmayan”¹⁴ Yahudilerin, Endülüs siyasi ve sosyal hayatındaki konumlarının daha iyi anlaşılabilmesi için bu dönemde, yani Ortaçağ’da Yahudilerin genel durumuna bir göz atmanın yerinde olacağı düşünülmektedir. S. D. Goitein Geniza belgelerine dayanarak Ortaçağ’daki Akdeniz Yahudi toplumunu beş tabakaya ayırmıştır: a) Üst sınıf, b) İş adamları ve meslek erbabından müteşekkil yukarı orta tabaka, c) Yukarıdaki iki grupta birlikte zenaat sahipleri, d) Şehirlerde yaşayan el sanatkarları ve işçiler, e) “Dilenci” diye nitelendirilen köylüler.¹⁵

Goitein’in aksine İsrail Şahak’ın Yahudi toplumunun genel karakteristik özelliklerine ilişkin eleştirel yaklaşımında şu değerlendirmelere yer verilmektedir. Ona göre “Ortaçağ Yahudi toplumunun belirleyici üç özelliği vardır.

Birincisi: Bu toplum, çiftçi değildi.¹⁶ İkincisi: Yahudi toplumu, özellikle kral-lara, soylulara ve güç sahiplerine hep sırtını vermiş ve dayamıştır. Örneğin Yahudi doktorların, kutsal sayılan Şabat gününde (Cumartesi) bir kral ve önde gelen bir şahsiyet dışında sıradan insanları tedavi etmeleri yasaklanmıştır. Yönetici kişilerin hayatlarının kurtarılması emredilmiştir. Bu hakikat, kralların, papaların, soyluların ve piskoposların neden genelde Yahudi doktorları yanlarında

¹² İbrahim el-Kadirî Buteşiş, “Mehettat fi Tarihi’t-Tesamuh beyne'l-Edyan bi'l-Endelüs”, *Mecelletu Dirasatu Endelüsiyye*, Tunus, 2004, No 31, s.76.

¹³ S.D. Goitein, *Jews and Arabs, Their Contacts Through the Ages*, New York: Schocken Books, 1974, s.62-63.

¹⁴ Meyer Kayserling, “Andalusia”, *JE*, I, s.575 www.jewishencyclopedia.com/pages/111575T.jpg*

¹⁵ Shlomo Dov Goitein, *A Mediterranean Society*, Berkeley – Los Angeles – London : University of California Press, 1999, I, s.79.

¹⁶ Goitein, İslâm’ın gelmesiyle çiftçi olan Yahudilerin bu durumdan kurtuldukları ve ticarete yöndiklerini ifade eder. Bkz: Goitein, *Jews and Arabs*, s.7.

bulundurduklarını açıklamaktadır.

Üçüncüsü: Klasik Yahudi toplumu, kral veya yönetimdeki soylular hariç çevresindeki herkesle bir muaraza içerisindeydi. Güçlü derebeylik döneminde Yahudilerin konumu daima iyiydi. En küçük bir milliyetçilik duygusu yoktu.

İslâm ülkelerindeki Yahudi cemaati, İslâm Şeriatıyla birlikte altın çağını yaşıyordu. Yahudi toplumu bu altın çağ boyunca gelişme kaydetti. Bunun zirveye çıktığı mekan Endülüs'tür. Gerçek Yahudi altın çağı (edebiyatta, dilde, felsefe vs.de), el-Mansur'un 1002'de vefatının akabinde Emevî Halifeliği'nin çöküşüyle ortaya çıkan Mülûkû't-tavâif döneminde başladı. Gırnata Sultanlığı'nın meşhur başveziri Samuel Hanagid'in (ö.1056) yıldızı yükseldi. Samuel, bütün zamanların en büyük İbrani şairlerinden birisidir. Hizmet ettiği yönetim gerçekte, zalim bir sulta olup, gücünü çoğunluğu teşkil eden Araplara baskı yapan bir Berberi azınlık ordusundan alıyordu. Yahudilerin konumu, diğer sultanlıklarda da benzer haldeydi. Murâbitlar yönetiminin (1086-1090) kurulmasından sonra, Yahudilerin durumu kötüleşti. Yahudiler, Muvahhidler döneminin başlamasının akabinde (1147) tehlikelerin artmasından ötürü Hıristiyan krallıklara sığındılar.

Bu hakikat İslâm coğrafyasının doğusunda da benzerlik arz eder. Yahudiler, Şii-İsmaili azınlığa dayanan Fatımilerin 969'da Mısır'ı ele geçirmesinden sonra, bu imparatorlukta büyük bir nüfuz kazanmışlardır. Derebeylik ve paralı askerlere dayanan Selçuklu devletlerinde de durum aynıdır. Bunun tek istisnası, özellikle XVI. asırda zirveyi yakalamış olan Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Yahudilerin vaziyetidir. Yahudiler, bir yeniçeri edasında faaliyetlerini sürdürmüşlerdir.¹⁷

YAHUDİ ALTIN ÇAĞI

Yahudiler Endülüs'te yakaladıkları gelişmişlik, refah ve güven ortamı nedeniyle buradaki dönemlerini "altın çağa" benzetirler. Doğusuyla batısıyla Yahudiler bu durum tesbiti hakkında hemfikirdirler. "Bizim İspanyol-Yahudi-Müslüman altın yıllarımız (The Golden Years), İspanyol-Yahudi mirasımıza ve Yahudi tarihimizin bütününe zenginlik kazandırmıştır."¹⁸

Haim Za'faranî ise "şu noktayı vurgulamak gerekir ki, Endülüs Yahudileri, tarihlerindeki bazı müessif devreler hariç, başka hiç bir mekânda görmedikleri bir güzelliği yaşıyorlardı. Özellikle Eşkanaz Yahudilerin buldukları ülkelerde bir örneğine rastlanamayacak güven ve emniyet ortamını teneffüs ediyorlardı. Kendilerini kapsayan müsamahakâr kanunlardaki konumlarından ötürü, ekonomik hayata etkin bir biçimde iştirakle canlılık kazandırmışlardır. Bilakis günlük hayatın her alanına azımsanamayacak katkılar sağlamışlardır. Arap bilimleri

¹⁷ İsrail Şahak, *ed-Diyaretü'l-Yehudiyye ve Mevkifiha min Ğayri'l-Yehud*, (Terc.Hasan Hıdır), Kahire: Sina Yay., 1994, s.89-100.

¹⁸ Benjamin H. Nahman, *The Nahmans of Gerona A Brief Introduction to OurHistory*, Los Angeles, 1990, s.22, <http://home.earthlink.net/~bnahman/FAMHX22.htm>*

ve edebiyatının eriştiği yüksekliğe muttali olan Yahudiler, burada elde ettikleri bilgi ve deneyimlerle, Yahudi düşüncesinin gelişimini ve Yahudi bilgi dağarcığının renklenmesini sağlamışlardır”¹⁹ saptamasında bulunur.

Erwin Rosenthal “Talmudik çağ hariç, uzun ve engebeli tarihimizde Akdeniz’den Hint Okyanusu’na kadar olan İslâm İmparatorluğu altındakinden daha olumlu ve yapıcı bir dönemimiz mevcut olmamıştır. Ortaçağ İslâm’ı altında kurumlar Yahudiliğin sistematik yorumlanmasını tesis ettiler” der.²⁰

Endülüs’te gelişen ve ilerleyen Müslüman toplumla birlikte Yahudi cemaatinin kendisi de inkişaf etmiştir. Yahudi cemaati, özellikle III. Abdurrahman (h.300-350 / m.912-961) döneminden Muvahhidlere kadar büyük gelişmeler kaydetmiş, başka hiç bir Yahudi cemaatinde eşine rastlanmayan bir biçimde yönetimde yer almıştır. Dahası Endülüs Yahudileri, Yahudi olmayan bir coğrafyada bir güç merkezi haline gelmiştir.²¹

Hâlbuki Müslüman coğrafya dışında durum böyle değildi. Ortaçağ’da hayli meşhur olan Sessa adındaki rahibin Latince dizeleri, tamamıyla Yahudilere duyulan kin ve nefretle doludur:

*Alçağı hapset, kötü kokuludur, arsızdır, kıskançtır..!
Hastalıkları yayandır, şerefsizdir, ihmalkârdır, iğrençtir, adidir!
Pisliktir, aç gözlüdür, inatçıdır, lanetlidir, bozguncudur!
Kendisine güven duyulmaz, üçkâğıtçı, göz diken, kerim olmayan,
düşmanlığı şiddetli olan!*²²

Dünyayı “kendimiz” ve “ötekiler” olarak bölmek insan davranışının özsel bir parçasıdır. Antik Orta Doğu bu biçimde yapılmış - hisimler ve yabancılar, Yahudiler ve Yahudi- olmayanlar (gentile),²³ Yunanlılar ve barbarlar, yurttaşlar, yerleşik yabancılar ve dışsal yabancılar gibi- sayısız ayrıştırmaya tanık olmuştur.²⁴

Hâlbuki İslâm ise insanlar arasında hoşgörü, adalet ve uzlaşmayı emretmiş, farklılıkları yok etmeye çalışmıştır. Bu konudaki bir kaç ayet ve Hadis aşığıdadır: “Ey insanlar sizi tek bir nefisten (nefes alan candan) yaratan ve ondan eşini yaratıp ikisinden birçok erkekler ve kadınlar üreten Rabbinizden kor-

¹⁹ Hayim Za’arani, *Yehudu’l-Endelüs ve’l-Mağrib*, (Fransızcadan terc.Ahmed Şahlan), Rabat: Marsam, 2000, I, s.62-63.

²⁰ Erwin I. J. Rosenthal, *Judaism and Islam*, London – New York: Thomas Yoseloff, 1961, s. IX. İslâm’ın Yahudi’likten etkilendiğini ve bu dinde Yahudi’likten bir çok esas ve umdenin bulunduğu savıyla eserini yazmış olan Rosenthal’ın bu sözleri kaydetmesi ilginçtir. Kesin bir ön yargıyla hareket ettiği anlaşılan adigeçenin kitabında hiç bir dipnota yer vermemesi de dikkat çekicidir.

²¹ Raymond, P. Scheindlin, “el-Yehud fi İsbanya el-Müslime”, *el-Hedaretü’l-Arabiyyetü’l-İslâmiyye fi’l-Endelüs*, (Edit. Selma el-Hadra al-Cayusi), Beyrut: Merkez Dirasatü’l-Vahdeti’l-Arabiyye, 1999, I, s.301.

²² Hüseyin Munis, *Keyfe Nefhemü’l-Yehud*, Kahire, 1978, s.37.

²³ Gentile Latince’de halk ve millet anlamına gelmektedir. Hıristiyanlıktan önce bu terim Yahudi olmayan halklar için kullanılıyordu. Sonraları Yahudi ve Hıristiyan olmayan uluslar bu adla çağırılmaya başlandı. Pagan ve kafir kelimelerinin müteradifidir. Bkz: Robert A. Kraft, “Glossary of Terms Related to Judaism”, http://philo.ucdavis.edu/zope/home/bruce/RST23/gloss*.

²⁴ Lewis, *İslâm Dünyasında Yahudiler*, s.30.

kun...”²⁵ “O’nun ayetlerinden (gücünün işaretlerinden) biri de, size nefislerinizden, sakinleşeceğiniz eşler yaratması ve aranızda sevgi ve acıma koymasındır....”²⁶ “Hiçbir günahkâr başkasının günahını çekmez...”²⁷ “Ey inananlar, Allah için adalete şahitlik edenler olun. Bir topluluğa karşı duyduğunuz kin, sizi adaletten saptırmazın.. Adil davranın, takvaya yakışan budur. Allah’tan korkun, kuşkusuz Allah yaptıklarınızı haber almaktadır.”²⁸ “Ey insanlar Rabbiniz birdir. Hepiniz Adem’in çocuklarıdır. Adem ise topraktır. Arabın Arap olmayana, Arap olmayanın da Arap üzerine bir üstünlüğü olmadığı gibi, kırmızı tenlinin siyah üzerine, siyahın da kırmızı tenli üzerinde bir üstünlüğü yoktur. Üstünlük ancak takvada, Allah’tan korkmaktır.”²⁹

Yahudilikte ise diğer dinlere bakış süreci tarihi konjonktüre dayalı olarak değişkenlik arz etmektedir. Yahudiliğin bu bakışı çelişkili gibi görünen iki önemli özelliğinden gelir. Yahudilik bir yandan evrenselci bir mesaja sahiptir; diğer yandan etnik bir hüviyet taşımaktadır. I. Sürgün öncesinde Yahve ve İsrailoğulları arasında ahde dâhil olmak bir yabancı için mümkündü. I. Sürgün sonrasında içe kapanma teşebbüslerine rağmen Eski Ahid hala “milletlerin kurtuluşu”ndan bahseder. Anneden geçen bir yanı bulunduğundan Yahudilik etniktir. Etniklik anlayışının temellendirdiği teolojik çerçeve ise “seçilmiş millet kavramı”dır. İbranice’de “bahir Haam / בכיר העם” şeklinde anılan bu kavram özellikle I. Sürgün’den (M.Ö.VI. asır) sonra oluşmuş bir olgudur. Yahudi geleneği seçilmişlik anlayışını Hz. İbrahim ve Tanrı arasında yapılan ahde kadar dayandırır da, bu kavramın bugünkü haline ulaşması I. Sürgün sonrasıdır. “Burada vurgulanması gereken en önemli nokta, seçilmişliğin ırksal seçilmişlikten ziyade takva açısından olduğudur. Fakat Tanrı kendisine inanan bir ırka takva açısından diğerlerinin üstüne çıkarmıştır. Takva açısından seçilmiş olan bu ırk, bir anlamda diğer insanlara Tanrı’nın mesajını anlatmakla görevli rahipler kadrosudur; gentileler (yabancılar, diğerleri) ise laymenler (laikler) rolünü üstlenir. Yahudi teolojisinde çizilen bu genel çerçevenin dışında, yabancıların Yahudilik içerisindeki konumu, İslâm’daki ehli-kitap statüsüne denk düşecek şekilde Talmud’un Avodah Zarah adlı bölümünde tespit edilmiştir. Buna göre gentileler, ana hatları Eski Ahid’de çizilen “Nuh’un emirlerine” bağlı olduklarında “kurtuluş”a ulaşacaklardır. Her ne kadar Yahudiliğin bu konudaki resmi görüşü Rabbinik Literatürde tespit edilmişse de tarihi konjonktürün getirdiği şartlara göre zaman zaman resmi doktrinden sapmaların vuku bulunduğu bilinmektedir. Özellikle Roma idaresinde putperestlere karşı takınılan tavır, imparatorluğun zulüm kampanyaları sırasında baskı arttıkça, oldukça sert bir yapıya bürünmüştür. Bu tip

²⁵ Nisa, 1.

²⁶ Rum, 21.

²⁷ Fatır, 18.

²⁸ Maide, 8.

²⁹ Hadis-i Şerif, Veda Hutbesi. Bak: Ahmed b. Ebu Yakub b. Cafer (ö. h.292), *Tarihu'l-Yakubi*, Necef: el-Mektebetu'l-Murtadaviyye, 1358 (1939), II, s. 91.

tür. Bu tip durumlarda gentileler hayvanlarla eş tutulmuş ve onların “kurtuluş”unun olamayacağından bahsedilmiştir. İlişkiler yumuşadığında gentileler “Tanrı’nın rahmeti” altına alınmıştır.”³⁰

İSLAM, SİYASET, TOPLUM VE YAHUDİLER

İslâm’ın geldiği dönemde Arabistan’da son derece az bir Yahudi nüfusu vardı. Yahudiler Peygamberin yaşamı sırasında oynadıkları, veyahut Müslüman tarihçiliği geleneğinin onlara yüklediği rol bir yana, Yahudi tarihinde de çok fazla bir önemleri olmamış ve Yahudi tarihçiliğince bilinmekten uzak kalmışlardır. Bernard Lewis bu kanıtın, H. Z. (J. W.) Hirschberg tarafından *İsrael be-Arav* adlı kitabında (Tel Aviv, 1946) didik didik incelendiğini ifade eder. Arapların VII. ve VIII. yüzyıllarda büyük bir fetih dalgasıyla oluşturdukları İslâm halifeliğinde güney batı Asya ile Kuzey Afrika ülkelerinde yaşayan büyük ve faal Yahudi toplulukları çok daha önemliydiler.³¹

Goitein de İslâmî fetihlerin başlangıcından 250 yıl sonrasına kadar olan sürenin Yahudi tarihinde en kapalı, bilinmez ve en az dikkate değer kısım teşkil ettiğini, benzer bir durumun Farslar için de geçerli olduğunu ve onların da Yahudiler gibi h. IV. asırla birlikte medeniyet ve kültür hamlesine kalkıştıklarını vurgular.³²

Yahudiler, Arapların soyunu Hz. İsmail ile ilişkilendirdiklerinden Müslümanları da “İsmaili” diye adlandırmışlardı. Genel olarak Yahudilerin Müslüman egemenliğinde Avrupadakilerine göre daha iyi bir konumda buldukları bilinmektedir. Ticari açıdan güçlü oldukları gibi entellektüel açıdan da Avrupa Hıristiyanlığından önde idiler. İslâm coğrafyasında yaşayan Yahudilerin Müslümanlara bakışının tamamen olumlu olduğunu söyleyemesek de bütünüyle standart bir bakış açısı geliştirdikleri düşünülemez. Bununla birlikte bu olumsuz bakış yaşamsal konulardan ziyade teolojik ayrılıkların yol açtığı bir şeydir. Yoksa Yahudiler ve Müslümanların bir arada yaşamaları sürtüşmelere yol açmıyordu.³³

Henüz Ortaçağ biterken bile “Ortaçağ İslâm’ının Yahudilere barışçı bir barınak sağladığı, Hıristiyanlığın ise kendilerine acımasızca zulmettiğine” dair kanıya Yahudiler arasında rastlanır. 1492’de Yahudilerin İspanya’dan travmatik kovulmalarından sonra yazılmış bir yığın İbranice tarih kaydı, Hıristiyan husumet ile Müslüman iyilikseverlik arasındaki karşıtlığı açık seçik belirtir. Yahudi tarihçiler, 940’tan 1004’e kadar süren edebi bir altın çağ hakkında yazı yazmış genç bir Luteran İbrani şiiri bilgininin gözlemini alıp, bütün Müslüman-İspanya döneminin siyasi ve toplumsal yaşamına uyguladılar.³⁴

³⁰ Kürşat Demirci, *Yahudilik ve Dini Çoğulculuk*, İstanbul: Ayışığı kitapları, 2000, s.20-21.

³¹ Lewis, *İslâm Dünyasında Yahudiler*, s.90.

³² Goitein, *Jews and Arabs*, s.89-90.

³³ Demirci, *Yahudilik*, s.43.

³⁴ Cohen, *Ortaçağ’da Yahudiler*, s.25.

Endülüs Yahudilerinin karşılaştıkları haksızlıkları, vali bile olsa yargıya götürme hakkına ve özgürlüğüne sahip olmaları, Kadı'nın da bu davayı ele alabilmesi, adalet ve hakkaniyet ilkeleri üzerinde filizlenen Endülüs İslâm yönetimi altında Yahudilerin ne denli rahatça yaşadıklarının bir kanıtıdır. Endülüs kentlerinden Galisyalı (جليقية) bir Yahudi tacir, Maride şehri emiri Muhammed b. Abdurrahman'ı, kıymetini ödemedi kendisinden cariyesini aldığı gerekçesiyle, kadıya şikayet eder. Kadı Süleyman b. Esved el-Gafiki, Kurtuba'ya gidip bu davayı babası Endülüs Emiri II. Abdurrahman'a (822-852) şikayet edince, Maride Valisi Yahudi'ye hakkını vermek zorunda kalır.³⁵

Annales Bertiniani *Espana Sagrada* adındaki bir Latince tarih kitabında, Barselona Yahudilerinin 852'de şehri kuşatmaya gelen Müslüman ordularına yaptıkları yardım anlatılır. Bu hadise Yahudilerin, kuzeydeki Hıristiyan yönetimine karşı Müslümanların yanında yer aldıklarının bir delilidir. Bu tercihte Müslümanların Yahudilere karşı gösterdikleri insanca yaklaşım ve hakkaniyet unsurlarının büyük bir tesirinin bulunduğu izahıta varestedir.³⁶

İSLÂM, HOŞGÖRÜ VE YAHUDİLER

Endülüs'te Halifelik döneminde, genel bir dini ve siyasi hoşgörü ortamı hakimdi. Çeşitli kesimlere ait bilginler ve din adamları arasında bir işbirliği ve güven mevcuttu. Bunun en tipik örneği Hasday bin Şaprut'tun elde ettiği mevkidir. Hasday mensup olduğu Yahudi cemaatini Müslüman ve Hıristiyanlarla müsavi hale getirmiştir.³⁷

İşbiliye'de çarşıda gezen bir Yahudinin "Şeriata küfrettiği iddiasıyla" saldırıya maruz kalarak yaralanması, hadisenin tahkikatından sonra böyle bir fiilin varit olmadığına anlaşılması üzerine saldıran Müslümanın cezalandırılması, Yahudilere karşı gösterilen hoşgörü ve adaletin Mülûkü't-tavâif döneminde de sürdüğünün bir nişanesidir. İşbiliye şehrinin valisi Abdullah b. Selam, hadiseyi soruşturur ve Müslümanı tutuklatır. Şehir halkı tutuklanmaya ilişkin itirazlarını yükseltip, tehditler savurma yoluna girerler. İbn Selam bundan korkup, Kurtuba'da bulunan Emir el-Mu'temid b. Abbad'a durumu intikal ettirerek talimatlarını talep eder. H. 462 yılının Zilhicce ayının 13'de (22 Eylül 1070) bu hadiseyle ilgilenen "Emir, oğlu Siracuddevle'yi önde gelen alim ve ayanların da içinde bulunduğu büyük bir ordunun başında İşbiliye'ye gönderir. Ordunun içinde hasta olmasına rağmen önemli bir devlet adamı olan vezir Ebu'l-Velid b.

³⁵ Ebu'l-Hasan Ali b. Musa b. Abdülmelik İbn Said el-Endelüsi, (ö.1286), *el-Muğrib fi Hula'l-Mağrib*, (Tahk.Dr.Şevki Dayf), Kahire: Daru'l-Maarif, 1978, I, s.151, 91 sayılı biyografi; Ebu'l-Hasan b. Abdullah b. el-Hasan en-Nubahi, (ö.1374), *Kitabu'l-Merkebetu'l-Ulya fimen Yestehikku'l-Keda ve'l-Futya*, (Tahk. Meryem Kasım Tevil, *Tarih Kudat el-Endelüs*, adıyla yayınlanmıştır), Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1995, s.78-79.

³⁶ Eliyahu Ashtor, *The Jews of Muslim Spain*, (İbraniceden çeviren: Aaron Klein – Jenny Machlowitz Klein), Philadelphia – Jerusalem: The Jewish Publication Society, 1992, I, s.100.

³⁷ Juan Vernet, *Fadlu'l-En delüs ala Sekafeti'l-Garb*, (trc.Nihad Rıda), Şam, 1997, s.62.

Zeydun da yer alır.”³⁸ Bu ordunun gönderilmesindeki amaç, genel durumu yatıştırmak, şehirdeki Yahudilere yönelik bir saldırıyı bertaraf etmek veya Yahudi’yi bırakıp Müslüman’ı hapse atan valiye karşı olası bir taşkınlığı önlemektir. Keza el-Mu’temid, İbn Bessam’ın ifadesiyle “zımmîlerin himayesi konusunda son derece duyarlı”³⁹ olan vezir Ebu’l-Velid’i bu göreve göndererek Yahudilerin güvenliğine karşı ne kadar hassas olduğunu göstermiştir.

Öte yandan Müslüman yönetimin ve halkın Yahudilere karşı bilinçli bir ön yaklaşımı bulunmamasına rağmen bazı Müslüman mütefekkirler, Yahudilerin bir kısım aşırı fikirlerine ve davranışlarına karşı çıkmış, onlar hakkında bazı olumsuz görüşler serdetmişlerdir. Nitekim meşhur vezir ve fikir adamı İbn Hazm, Gırnata Emiri Badis’in veziri Yusuf b. Samuel Hanagid’in İslâm aleyhtarı yazılarına ve fikirlerine karşı verdiği cevabında şunları söyler:

“Ey insanlar biliniz ki, Allah bize ve sizlere O’na yaklaştıracak hususlar ile O’na yönelecek adımlarımızı öğretti. Yahudiler ulusların en müfterileri ve büh-tan edenleri ile en kolay yalan söyleyenleridir. Ömrüm boyunca onlar arasında yalan söylemeyen bir kişiyi bulamadım. Bunu öğrendiğimde ve bu sırra nail olduğumda hayretim arttı. Onlar kıt beyinleri ve zayıf akıllarıyla, kulların ibadetlerini tahsis eden meleklerin Arapça bilmediğini, sadece ve sadece İbranice bildikleri zehabına kapılırlar. Onlara göre meleklerin İbranice dışında yazdıklarının tümü yalandır. Onların bu ölçekteki büyük cehaleti örnek vermeye kafidir. Tamamıyla ahmaklar.”⁴⁰ “Salt kötülük yapmaktan başka bir şey düşünmeyen düşman zahirdeki ihanetiyle, görünümü zayıflatmayı çabuklaştırır. Yahudiler bütün bu fesat, aldatma, kandırma ve oyun oynamalar dahilinde hile yapmaktan başka bir iyilik düşünmezler. Allah onlara herhangi bir güç vermemiştir. Onlar göz boyama, kötülükten ve hırsızlıktan başka bir şey bilmezler. Onlar Allah’a ve Resulü’ne karşı şiddetli ve sürekli düzenbazlık içindedirler.”⁴¹

El-Vanşerisî ise Müslümanlar arasındaki Ehl-i Sünnet’e mugayir el-Vehbiyye adındaki bir akımdan bahsederken şunları zikreder: “Bunlar dine karşı oyun oynamada Yahudiler ve Hıristiyanlardan daha fazla düzenbazlar. Çünkü insanlar bu iki kesimi, yani Yahudiler ve Hıristiyanları kafir olarak bilirler. İnsanlar durumlarını bunlara havale etmezler. Müslümanlar bunların hak olmadığını bilirler.”⁴²

Lisanü’d-Din İbnü’l-Hatib şiirinde Yahudi ve Hıristiyanları şöyle betimler:

³⁸ Ebu’l-Hasan Ali İbn Bessam, (ö.h.542/m.1147), *ez-Zahire fi Mehasin Ehlil’l-Cezire*, (Tahk.İhsan Abbas), Beyrut: Daru’l-Garbi’l-İslâmî, 2000, I, s.322-323.

³⁹ Age., I, s.324.

⁴⁰ Ebu Muhammed Ali b. Muhammed İbn Hazm (ö. h.456 / m.1063), *er-Red ala İbn en-Nağrila el-Yehudiyi ve Resailü Uhra li İbn Hazm*, (Tahk. İhsan Abbas), Kahire: el-Mektebet Daru’l-Urube, 1960, s.64-65.

⁴¹ Age, s.45-46.

⁴² Ahmed b. Yahya el-Vanşerisi, *el-Mi’yar el-Mu’rib ve’l-Camiu’l-Mağrib an FetevayıUlemau İfrikiyye ve’l-Endelüs ve’l-Mağrib*, (Yayın heyeti başkanı: Muhammed Hacci), Beyrut: Daru’l-Mağribi’l-İslâmî, 1981, II, s. 446-447. Vehbiyye mezhebi hakkında bkz: Age, XI, s. 168-69.

فكن حكيماً و ذكر حكيماً
عليها حنا و اليها اشارا
مقدسة عن مكان يرى
منزهة عن شعاع نواری
معتقة جسمتها اليهود
ومن بعدها تلتتها النصارى

*Her hikmette ve hikmetin zikrinde
Bir sıcaklık ve işaret vardır.
Görüldüğü yerde kutsaldır,
Gelip kaybolan ışıklardan beridir.
Yahudiler onu cisimlendirdiler
Ve Hıristiyanlar da onu teslis yaptılar.”⁴³*

Yine İbnü'l-Hatib, sapkın bir Müslüman grubu nitelerken bu fırkayı Yahudilerden daha ileride olmakla suçlayarak şunları ifade etmektedir: “Allah'ın lanetini hak etmede ve küfre mensubiyette Yahudilerden daha ileri olan Sıla'dan ahmak ve zalim bir grup....”⁴⁴

Mülükü't-tavâif dönemi Gırnata'sının son emiri Abdullah b. Bulukkin ise Yahudiler hakkında şu cümleleri sarf eder: “Onların tutum ve davranışları cimriliklerini, temiz olmayışlarını, fesatlıklarını, düzenbazlıklarını ve aldatmalarını gün yüzüne çıkarır.”⁴⁵

Keza edip Ebu'l-Muğire Abdülvehhab b. Hazm bir arkadaşına gönderdiği bir mektubunda şunları yazar: “Yazında geçen Yahudi ile söze başlayayım. O, İbn Muhamis'le bir yolculuktan geldi. Vallahi onlardan hangisinin daha biçare (zayıf) ve zalim olduğunu bilemem. Din düşmanı Yahudi mi? Yoksa bu Müslümanın durumu mu?” ve devamla Ahmed b. Hüseyin'in bir beytine yer verir:

”ما مقامي بأرض نخلة إلا كمكان المسيح بين اليهود

*Hurma bahçelerindeki yerim
Hz. İsa'nın Yahudiler arasındaki makamından başka bir şey değildir.”⁴⁶*

Ebu Amr Ahmed b. Abdülmelik b. Şehid hasımlarından birini nitelerken şunları kaydeder: “Haramı helal kılan ve kötülük ile günahlara bulaşan İsrailoğullarından biri gibidir.”⁴⁷

Yahudiler hakkında sosyolojik bir değerlendirme yapan İbn Haldun'un bu tespitlerinin üzerinde durulması gerekir. O, eğitim ve öğretimde öğrencilere karşı şiddet uygulamasını eleştirirken öğretmen ile eğitimcilere şunları söyler: “Her ulus baskı ve zulmün pençesine düştü. Gücü elinden bulunduranlar bunu

⁴³ Muhammed Miftah, *Divan Lisanü'd-Din İbnü'l-Hatib*, Darülbeyda: Darü's-Sekafe, 1989, I, 386.

⁴⁴ Lisanüddin İbnü'l-Hatib, *Nüfadet'ül-Cerab fi 'Ulaleti'l-İ'tizab*, (Tahk. Ahmed Muhtar el-İbbadi), Kahire: Daru'l-Kattibi'l-Arabi t.y., s.307. Sıla kenti Mağrib'tedir. Bak: Age., s.11.

⁴⁵ Emir Abdullah b.Badis b.Habbus b.Ziri İbn Bulukkin, *The Tibyan Memoirs of Abdullah b. Buluggin Last Zirid Amir of Granada*, (Arapça'dan tercüme eden ve şerhli yayınlayan: Amin Tibi), Leiden: E.J.Brill, 1986, s.181-182.

⁴⁶ İbn Bessam, *ez-Zahire*, I, s.132.

⁴⁷ Age., I, s.172.

kendileri için bir hak olarak addettiler. Güç ve baskının yerine yeteneğin geçmesine müsaade etmediler..Yahudilere bak. Bunların duçar kaldıkları kötü durumu tahkik et. Onlar her ortamda ve her zamanda 'el-Harac'la suçlanmışlardır. Bunun istilahtaki meşhur anlamı: Hilekar ve düzenbazlıktır.”⁴⁸

Ebu'l-Hasan Ali b. Yusuf el-Hekim ise ticaret hayatında karşılaştığını öne sürdüğü bazı Yahudilerin hileleri ve aldatmaları hakkında şunu iddia eder: “Yahudilerin hilebazlıklarına ve aldatmalarına karşı uyanık olun.”⁴⁹

Yahudilerin, Hz. İsa'yı öldürme ve Hz. Peygambere suikastta bulunma hadisesini itiraf etmelerine ilişkin aşağıdaki şiir de çok dikkat çekicidir.

” أَقْتِيلَا بِسَنْجَلٍ لَيْسَ تَخْشَى
حَشْرَ جِسْمٍ وَقَدْ سَمِعْتَ النَّصِيحَا
غَوَدَرَ الْجِسْمُ فِي التَّرَابِ طَرِيحَا
وَعَدَا الرُّوحُ فِي الْبَسِيطَةِ رِيحَا
أَيُّهَا الْغَادِرُونَ هَلْآ وَفَيْتُمْ
وَفَدَيْتُمْ شِبْهَ الذَّبْحِ الذَّبِيحَا
إِنْ يَكُنْ قَتَلَكُمْ لَهُ دُونَ ذَنْبٍ
قَدْ قَتَلْنَا مِنْ قَبْلِ ذَلِكَ الْمَسِيحَا
وَنَبِيَّآ مِنْ هَاشِمٍ قَدْ سَمَمْنَا
خَرَ مِنْ أَكْلَةِ الذَّرَاعِ طَرِيحَا

Şenil'deki⁵⁰ katil, bedeninin dirilmesinden korkmaz mı?

Bir nasihat duydun.

Beden toprağa serilir

Ruh basit bir rüzgar gibi cisimden ayrılır.

Ey zulmedenler! Vefalı davrandınız mı?

Kurban benzerini kestiniz mi?

Eğer suçsuz yere öldürdüyseniz

Biz daha önce Mesih'i öldürmüştük

Haşimi'den gelen Peygamberi de zehirlemiştik

Kusmuk ve pisliği yiyerek yere serildi.”⁵¹

Müslüman fikir adamlarında Yahudilere karşı yöneltilen bu eleştirilerin arka planında Yahudiler hakkında çok ciddi tarihsel vakıaların mevcut olduğu öne sürülmektedir. Yahudiler Medine'de müteaddit defalar Hz. Peygamber'i öldürmeye çalışmışlardır. Hz. Peygamber Hayber seferi sırasında Yahudi Sellam b. Mişkem'in karısı Zeyneb b. el-Haris tarafından verilen şiddetli zehirle karıştırılmış kızartılmış etle öldürülmek istenilmiş, ancak Hz. Muhammed bunun farkı-

⁴⁸ Abdurrahman bin Muhammed İbn Haldun, *el-Mukaddime Divanu'l-Mübtete ve'l-Haber fi Tarihi'l-Arab ve'l-Berber ve men Aserehum min zevi's-Şe'ni'l-Ekber*, (Thk.Halil Şehhade), Beyrut: Daru'l-Fikr, 1998, s.558-559.

⁴⁹ Ebu'l-Hasan Ali b. Yusuf İbn El-Hekim, *ed-Devhetu'l-Müştebeket fi Devabit Dari's-Sikket*, (Thk.Hüseyin Munis), Sahifet Ma'hadi'd-Dirasati'l-İslâmiyye fi Madrid, 1958, VI, No. 1-2, s.121.

⁵⁰ Gırnata'daki ırmağın adı. Bkz: İbn Said el-Endelüsi, *el-Muğrib*, II, s.115, 427 sayılı biyografi.

⁵¹ İbn Said el-Endelüsi, *el-Muğrib*, II, s.115, 427 sayılı biyografi. İbn Said bu şiirin Samuel Hanagid'in oğlu Yusuf tarafından yazıldığını, babası Gırnata'da öldürüldüğü esnada onun küçük olduğunu, Afrika'ya kaçarak oradan bu şiiri kaleme aldığını yazar. İbn Said bu konuda yanılmaktadır. Yahudilere karşı Gırnata'da 1066'da yapılan ayaklanmada Samuel Hanagid yaşamıyordu. Burada öldürülen baba değil, oğlu Yusuf'tur. Aslında Yusuf'un hemen hemen Endülüs dışına hiç çıkmadığı bir vakıadır. Bu nedenle Gırnata ayaklanmasını işleyen bu şiirin başka bir Yahudi tarafından yazılmış olması gerekir. Baba oğul Hanagidler (Nağril, Nagrilla) için bkz: İbn Hazm, *er-Red ala İbn en-Nağril*; Ashtor, *The Jews*, II, s. 41 - 189; Norman Roth, *Jews, Visigoths and Muslims in Medieval Spain*, Leiden - New York - Köln : E. J. Brill 1994, s. 89 - 109.

na varmıştır. Hz. Peygamber zaman zaman bu vakiadan şikayet etmiştir. Bazı rivayetler ise üç yıl sonra vaki olan irtihalin ve çekilen hastalığın nedeninin bu zehirlenmeden neşet ettiğini ifade ederler.⁵²

Bu arka plana ve yaşanan hadiselerle rağmen tarihte Müslümanlar arasında sistemli bir Yahudi düşmanlığının bulunmadığı bir gerçektir. Nitekim Moshe Perlman, Yahudilik ve Yahudilere karşı yapılan İslâmi polemiklerin, Hıristiyan kaynaklarından doğduğunu ve onlardan beslendiğini, bir kısmının İslâm öncesi döneme ait olduğunu, büyük kitleler halinde ihtida eden Hıristiyanlar vasıtasıyla bunun İslâm'a girdiğini, bu argümanlardan bazılarının antik Yahudi karşıtlığı kökeninden geldiğini ve mühtedi Yahudilerce yeniden gündeme getirildiğini kaydeder. "İslâm'a girmiş Yahudi ve Hıristiyanların eski inançlar konusunda biriktirdiği ve ortaya koyduğu malzeme stoku vardı. Kur'an ve Hz. Peygamber'in görevini destekleyen Kutsal Kitap'tan parçalar İbn Kuteybe (ö.h.276/m.889) ve eski bir Hıristiyan olan Ali b. Rabban et-Taberî'de (X.asır) görülür."⁵³

Her ne kadar bazı Müslümanlarca Yahudilere yönelik genelleme kazanmamış hüviyette yukarıdaki keskin eleştiriler dile getirilmişse de, İslâm'da Müslüman olmayanları sürekli dışlayan ve onlarla irtibatı kesen toptancı bir yaklaşım söz konusu değildir. İslâm'da bu hususta düşmanlığı körükleyen ve kini besleyen bir buyrultu yoktur. Nitekim bir gün Hz. Peygamber Müslümanlar, putperestler ve Yahudilerin bir arada buldukları bir meclisin yanından geçerken onlara selam vermiştir.⁵⁴

İSLÂM, CİZYE VE YAHUDİLER

İslâm'ın semavi din mensuplarına olan yaklaşımı putperestlere yönelik algılayışından çok farklıydı. Bazı ayetlerde Kur'an'da nazil olanlarla, diğer Kitaplarda bulunanlar arasında bir takım örtüşmelerin mevcut olduğu anlaşılmaktadır.⁵⁵

Öte yandan Hz. Peygamber bir çok Hadis-i Şerifi'nde zimmîlere karşı adil ve hakkaniyetle davranılmasını buyurmuşlardır. Sahih-i Buhari'nin "suçsuz yere muahede yapılanı öldürme" babında şu Hadis nakledilir: "Muahede yapılanı öldüren Cennet kokusu alamaz."⁵⁶ Bir başka Hadis'te ise "Kim muahid olana (anlaşma yapılmış gayri Müslime) zulmederse, veya zayıflatırsa, veya gücünden

⁵² Şemseddin Ebu Abdullah Muhammed b. Ebubekir İbn Kayyim el-Cevziyye, (ö.1350), *Zâdu'l-Meâd fi Hedyi Hayri'l-İbâd*, Sayda:-Beyrut: el-Mektebetu'l-Asriyye, 2000, IV, s.398-405. Yahudilerin Hz. Peygamber (SAV)'le ilişkileri ve yaklaşımları hakkında geniş bilgi için bkz: Salih Musa Deradke, *el-Alakatu'l-Arabiyyeti'l-Yahudiyye hatta Nihayeti Ahdi'l-Hulefai'r-Raşidin*, Amman: el-Ehliyye li'n-Neşr ve't-Tevzi', 1992, s.243-386.

⁵³ Moshe Perlmann, "Polemics between Islam and Judaism", *Religion in Religious Age*, (Edit. S. D. Goitein), Cambridge: AJS, 1974, s.106.

⁵⁴ İbn Kayyim el-Cevziyye, *Zadu'l-Meâd*, III, s.464-465.

⁵⁵ Müdessir, 31; A'la, 18-19; En'am, 92; Yunus, 37.

⁵⁶ Muhammed b. İsmail el-Buharî, *Sahih Ebu Abdullah el-Buharî bişerhi el-Kirmanî*, Beyrut: Daru İhyai Turasi'l-Arabi, 1985, XIII, s.132, 2957 sayılı Hadis.

fazlasını ona yüklerse, veya rızası olmaksızın ondan bir şey alırsa ben Kıyamet günü onun karşısına çıkacağım” buyurmaktadır.⁵⁷ “Kim bir zimmîye eza verirse ben onun karşısındayım. Eğer ben kimsenin karşısındaysam, Kıyamet günü de onun karşısında olacağım.”⁵⁸

Bu arada zimmîlerin İslâm devletine ödediği cizyeden de kısaca bahsetmek yerinde olacaktır. Cizyenin kelime anlamı yerin ve toprağın vergisi ile zimmîden alınan şey demektir. İbnü'l-Esir “Cizye, zimmîlerle akdedilen maldan ibarettir” Hadisini rivayet etmiştir. İbn Arafa el-Maliki ise cizyeyi şöyle tanımlamıştır: “Cizye, kafirin İslâmî yönetim altında güvenlik ve istikrarının temini için vermesi gereken maldır.”⁵⁹ Ben-Sasson da zimmî kavramıyla Müslüman olmayan insanların İslâm coğrafyasında “korunma altına alınan halklar” kısmına alındığını, can ve mal güvenliklerinin sağlandığını vurgular.⁶⁰

Kur'an-ı Kerim'de bahsedilen cizye⁶¹ İslâm devletinin kendileriyle anlaşma yaptığı (muahede) Hıristiyan, Yahudi, putperest v.d. dinlere mensup erkeklerden yılda bir kez alınan nakdi ve ayni vergidir. Sadakaya muhtaç yaşlılardan, çocuklar ve kadınlardan, körden, mesleği ve işi bulunmayandan, yardıma muhtaç ve kötürüm zimmîden, özürliüden, mabet görevlilerinden ve adamlarından ile hiç bir şeyi ve malı bulunmayan kimselerden alınmaz. Zimmî mallarının ve hayvanlarının zekâtı yoktur. Her kesin maddî gücüne göre bu vergi devletçe takdir edilmektedir.⁶² Böylece zimmînin mal ve can güvenliği dışında dini ve diğer hakları güvence altına alınmış olur.⁶³ Denilebilir ki cizye, devletçe zimmîlere sağlanan istikrar, huzur, barış ve güven ortamı sağlama hizmetinin karşılığıdır. Müslümanlar da bu hizmetler karşılık devlete zekât ve öşür vermek zorundadır.

Endülüs'te fethin başında uygulanan cizyenin pek ağır olmadığı anlaşılmaktadır. Lane-Poole her hangi bir ayırıma tabi tutulmaksızın alınan cizye ile

⁵⁷ Süleyman b. el-Eşa's b. İshak el-Ezeedî es-Sicistanî Ebu Davud, *Sünen Ebu Davud*, Beyrut: Dar İbn Hazm, 1997, III, s.288, 3052 sayılı Hadis. “Güçlerinden fazlasını zimmîlere yüklemeyin” Hadis'inin benzeri bir Hadisi Hz. Ömer'in rivayetiyle Buharî'de de yer verilmektedir. Bkz: El-Buharî, *Sahih*, XIII, s.49, 2844 sayılı Hadis.

⁵⁸ Celaledin Abdurrahman b. Ebubekir es-Suyutî, (ö.h.911/m.1505), *el-Cami'u's-Sağir min Hadisi'l-Beşiri'n-Nezir*, (Tahk.Muhyeddin Abdülhamid), Mısır: Mektebeti'l-Ticariyye el-Kübra t.y., II, 473, 8270 sayılı Hadis. İslâm'ın gayri Müslimlere göstermiş olduğu yaklaşımın geniş örnekleri için bkz: Yakub b. İbrahim, *Kitabu'l-Harac*, Beyrut: Daru'l-Ma'ruf, 1979, s.126; İbn Kayyim el-Cevziyye, *Zadu'l-Meâd*, I, s.38.

⁵⁹ Abdülkerim Zeydan, *Ahkamu'z-Zimmîyyin ve'l-Müste'minin fi Dâri'l-İslâm*, Bağdat: Camia't Bağdat, 1976, s.137-138.

⁶⁰ H.H. Ben-Sasson, “Effects of Religious Animosity on the Jews”, *A History of the Jewish People*, (Edt. H.H. Ben-Sasson), Cambridge, Massachusettes: Harvard University Press, 1976, s.404.

⁶¹ Tevbe, 29.

⁶² Ebu Yusuf, *el-Harac*, s.122-124; Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed b.Habib el-Maverdî, *el-Ahkamu's-Sultaniyye ve'l-Vilayatu'd-Diniyye*, (Naşir: Halid Abdüllatif es-Sila' el-Alimi), Beyrut: Daru'l-Kitab el-Arabî, 1990, s. 251-257. Geniş bilgi için bkz: Zeydan, *Ahkam*, s.137-158.

⁶³ Şihabuddin Ebu'l-Abbas Ahmed b. İdris b. Abdurrahman el-Karrafî, *el-Füruk*, (Thk. Abdülhamid Hindavi), Beyrut, 2002, III, s.13. Cizye ve uygulamaları hakkında geniş bilgi için bkz: Ebu Yusuf, *el-Harac*, s.125; el-Maverdî, *el-Ahkam*, s. 255.

insanların başka hiç bir yükümlülük altına girmediğini, ancak, sahip oldukları toprağın vergisi olan haracı verme zorunluluğu bulunduğunu, yılda bir kez verilen vergilerin 12 Dirhem ile 48 Dirhem arasında değiştiğini, bunun da üç dört Pound arasında bir değere tekabül ettiğini, 12 aylık taksitlendirmelerle bir ödeme kolaylığının getirildiğini, arazi vergisi haracın Müslüman, Hıristiyan ve Yahudiler arasında eşit uygulandığını, eski toprak sahiplerinin ve kilisenin fetih-ten sonra topraklarını ellerinde tuttuklarını açıklar.⁶⁴ Adam Mez de Eulogius'un hatıralarına atfen cizyenin Endülüs'te IX. asırda aylık olarak toplandığını yazar.⁶⁵ Cizye vergisinin yüksek olup olmadığı aşağıda verilen örneğe bakıldığında daha iyi anlaşılacaktır. Kurtuba'da X. asırda yönetici ailesinin ve zenginlerin giydiği altın işlemeli elbiselerin fiyatı 1000 dirhemden başlıyordu. Yine Endülüste, sanatı ve herhangi bir eğitimi olmayan kölenin değeri ise keza 1000 dirhemden başlıyordu.⁶⁶

Keza fakihler arasında zımmîye uygulanacak cezanın Müslümana uygulanla eşitliği ve benzerliği konusunda değişik görüşler mevcuttur.⁶⁷

Öte yandan Norman Roth, İslâm dünyasındaki Yahudilerin fetih sırasında ve sonrasında zımmîden alınan genel vergiyi ödeyip ödemedikleri konusunda bir şüphenin bulunduğunu, vergi sistemi konusunda büyük detaylara giren Ashtor'un hilafına İspanya'da erken tarihlerde bu konuda çok az veyahut hiç bir kanıtın mevcut olmadığını, fakat Ashtor'un Endülüs Yahudilerinin bu durumuna dikkat çekmediğini, Yahudi yasaları uzmanı Shalom Albeck'in İspanya'da geç döneme ait kanıtları, ilk döneme ait vergi toplamaya aitmiş gibi göstermeğe çalıştığını, ama bunu destekleyecek bir kanıtın ve istinadın bulunmadığını savunur.⁶⁸

Yahudi vezir Samuel Hanagid'e karşı muhalefeti ve çıkışlarıyla bilinen İbn Hazm,⁶⁹ bu muhalefeti genelleştirip Yahudilerin tümüne teşmil etmemiştir. Yahudilerle iyi dostluk kurabildiği gözlenen İbn Hazm,⁷⁰ düşmanın Endülüs'te bulunan zımmîlere saldırması halinde, "bizim buna karşı çıkıp silahlanarak savaşmamız ve ölmemiz gerekir. Zira Allah ve Resulü'nün zimmetinde olanları korumak zorundayız. Bunun dışındaki bir tutum zımmî aktinin bozulması demektir" hükmünü vermiştir.⁷¹

⁶⁴ Stanley Lane-Pool, *The Moors in Spain*, Beirut: Khayats Oriental Reprints, 1967, s.46-47.

⁶⁵ Mez, *İslâm Medeniyet*, s. 58.

⁶⁶ Ebu İshak İbrahim b. Muhammed el-Farisî el-İstahrî, (ö.X), *el-Mesaik ve'l-Memalik*, (Tahk. M.J. de Goeje) Leiden: E.J.Brill, 1927, s.42, 44.

⁶⁷ Tefvik Sultan el-Yuzbakî, *Tarih Ehli'z- Zimme fi'l-Irak (h.12-247)*, Riyad: Daru'l-Ulum li't-Tibae, 1983, s.88-89. Zımmîlere uygulanan cezalar ve hükümleri hakkında geniş bilgi için bak: Age, s.84-99.

⁶⁸ Roth, *Jews, Visigoths*, s.76.

⁶⁹ Bu konuda yazarın *er-Red ala İbn en-Nağril* kitabına bakılabilir.

⁷⁰ Ebu Muhammed Ali b. Muhammed İbn Hazm (ö. h.456 / m.1063), *Resail İbn Hazm el-Endelüsî*, (Tahk. İhsan Abbas), Beirut: Müesseset 'ül-Arabiyye li'd-Dirasat ve'n-Neşr, 1987, I, 114.

⁷¹ el-Karrafî, *el-Füruk*, III, s.16.

Cizye vergilerinin adilane ve hakkaniyete uygun bir şekilde toplanmasına devlet büyük önem atfediyordu. Haksız yere alınan bir vergi Beytül-Mal'e sokulmuyordu. "Halifelere bütün ülke ve bölgelerin cibayetleri, o bölgenin önde gelen on kişisiyle birlikte getirildiğinde, bu gelen heyet alınan bir dirhem veya dinarın haksız yere alınmadığına dair Allah'ın üzerine yemin etmedikçe, hazineye bir dirhem veya dinar konulmazdı."⁷²

Görüldüğü üzere İslâm'ın zimmîlere ve dolayısıyla Yahudilere yönelik tutumunun temeli adalet ve hakkaniyete dayanmaktadır. Nitekim Claud Cahen bunu doğrulamaktadır: "Klasik İslâm yüzyıllarındaki zimmîlere yönelik sadece bir tek zulüm, Fatimî el-Hakim'in zulmü, kayıtlara geçmiştir."⁷³ Geniza mektuplarında her ne kadar Yahudi karşıtı duygulara işaret edilmişse de Goitein'in deyişiyle bu durum, "genel ve yaygın olmaktan çok, yerel ve münferitti."⁷⁴ Keza Mark Cohen ise klasik yüzyıllarda Müslüman topraklarda yaşayan Yahudi yazırlarında, geçmiş baskıların kederli anlaşılmamasına fazla rastlanmadığını, tarihsel zulüm hareketleriyle ilgili şiirlerin, Doğu Yahudilerinin edebi geleneğinin bir parçası olmadığını kaydeder.⁷⁵

Müslümanlarla Yahudiler arasında sosyal hayatta teşekkül eden güzel dostluklardan bazı misaller şöyle verilebilir: Ebu'l-Mutrif b. ed-Debbağ ile sonradan İslâmiyet'i kabul etmiş olan vezir Ebu'l-Fadl Hasday b. Yusuf arasında sağlam ilişkiler mevcuttu.⁷⁶ Keza Vezir Ebubekir Muhammed b. Ammar'ın (ö.1086 / h.479) Hasday ile iyi ilişkileri vardı.⁷⁷ İbn Sa'd el-Endelüsî de dostu Yahudi İshak b. Kastar'dan sitayişle bahsetmiştir.⁷⁸

Goitein Kahire'deki Geniza belgelerine dayanarak Müslüman ve Yahudi tüccarlar arasında iyi ilişkiler bulunduğunu yazar.⁷⁹

Öte yandan Yahudilerle ilişkilerinde ifrata kaçarak sapkınlık derecesine ulaşan Müslümanlar da çıkmıştır.⁸⁰ Mesela Belensiyeli şairlerden İbn ez-Zukak

⁷² Meçhul, *Ahbaru Mecmuatün fi Fethi'l-Endelüs*, (Tahk. İbrahim el-Ebyari), Kahire : Darü'l-Kitabi'l-Misri - Beyrut :Darü'l-Kitabi'l-Lübnani, 1989, s.29-30.

⁷³ Claude Cahen, "Dhimma", *The Encyclopedia of Islam*, (Edit. B. Lewis - Ch. Pellat - J. Schacht) Leiden: E. J. Brill, 1991, II, s. 229.

⁷⁴ Goitein, *Mediterranean*, II, s.278-283.

⁷⁵ Cohen, *Ortaçağ'da Yahudiler*, s.239, 243-244.

⁷⁶ İbn Bessam, *ez-Zahire*, III, s.209-211.

⁷⁷ el-Fethu b. Muhammed b. Ubeydullah el-Kaysi Ebu Nasr el-Şibîlî İbn Hakan, *Kelaidu'l-Akyân*, (Thk. Muhammed et-Tahir İbn Aşur), Tunus: Daru't-Tunusiyye li'n-Neşr, 1990, s. 222; İbn Bessam, *ez-Zahire*, II, s.303.

⁷⁸ Ebu'l-Kasım Sa'd b. Ahmed İbn Sa'd el-Endelüsî (ö:h.462/m.1050), *Tabakatu'l-Ümem*, (Thk.Hayate Bualvan), Beyrut:Darü't-Talia, 1985, s.89.

⁷⁹ Shlomo Dov Goitein, *Dirasat fi't-Tarîhi'l-İslâmî ve'n-Nizami'l-İslâmiyye*, (İngilizce'den Trc.Atiyye el-Kavsi), Kuveyt: Vekaletu'l-Matbuat, 1980, s.218, 238.

⁸⁰ İbn Bessam, *ez-Zahire*, IV, s.175-176; İbn Said el-Endelüsî, *el-Muğrib*, I, s.288, 206 sayılı biyografi; Şihabüddin Ahmed et-Telmesani el-Makkarî (ö.1631), *Nefhu't-Tib min Ğusni'l-Endelüsî'r-Ratib*, (Thk. İhsan Abbas), Beyrut: Daru Sadr, 1968, III, s.529.

diye meşhur şair Ebu'l-Hasan Ali b. İbrahim, bir Yahudi gulam⁸¹ için yazdığı şiirinde onunla birlikte oturup Şabat (Cumartesi) günü şarap meclisinde yarenlik yaptığını anlatır. Ebu'l-Hasan Ali b. Atiyye İbn ez-Zukak el-Balensi (أبو الحسن علي) şöyle der:

و حَبَّبَ يَوْمَ السَّبْتِ عِنْدِي أَنِّي يَنَادِمَنِي فِيهِ الَّذِي أَنَا أَحْبَبْتُ
وَمَنْ أَعْجَبَ الْأَشْيَاءَ أَنِّي مُسْلِمٌ حَنِيفٌ وَلَكِنْ خَيْرٌ أَيَّامِي السَّبْتُ

*Cumartesi gününü seviyorum
Çünkü sevdiğim kişi benim nedimim oluyor
Ne kadar tuhaf ki ben gerçek bir Müslümanım
Fakat en hayırlı günüm ise Cumartesi (Şabat) günüdür.*⁸²

el-Munfetil diye bilinen Abdülaziz b. Hayre el-Kurtubî Yahudi vezir Samuel Hanagid'i abartılı övmüş, ona yazdığı methiyesinde ise Yahudiliği kabul ettiğini ve tek emelinin onun devamlı zaferler kazanması olduğunu anlatır.⁸³

Bazı kaynaklar Yahudileri övmeye ve sevmeye ifrata kaçan bu kişilerin ahlakî konularda dikkatli davranmadıkları ve içki meclislerinin müdavimi olduklarına dikkat çekmekte ve bu tür davranışların toplumun genelinde tasvip görmediği belirtilmektedir. İbn ez-Zukak'ın içki meclisinde oğlanla birlikte olduğu,⁸⁴ İbn Hayre'nin ise içki düşkünü bir kişilik sergilediği⁸⁵ ifade edilmektedir. Mesela İbn Bessam İbn Hayre'nin kasidesinde çok ifrata kaçtığını belirterek eleştirir.⁸⁶ Önde gelen bazı kişiler, el-Mu'tasım b. Sadih'e gidip, İbn Nagrila'nın ölümünden sonra ona yanaşmak isteyen Ahfaş b. Meymun'a karşı dikkatli olmasını istemişlerdir.⁸⁷

Ömer b. Hafsun isyanına karşı çıkıp onunla savaşmış olan komutanlardan Said b. Cudi'nin Gırnata'da bir Yahudinin evinde öldürülmesi, Müslümanlarla Yahudiler arasındaki yasak ilişkilerin bir kanıtıdır. Bir rivayete göre şair İbn Cudi, bir Yahudi randevu evinde Ömer b. Hafsun'un hanımıyla birlikte olmuştu. Başka bir anlatım ise İbn Cudi'nin 897 (h.284) yılında kendi arkadaşları tarafından Yahudi metresinin evinde katledildiği yönündedir. Bu hadise bu tür ilişki-

⁸¹ Gulam (غلام)'ın kelime anlamı bıyıkları yeni terleyen genç manasındaysa da, köle ve ücretli kişi için de kullanılmaktadır. Bkz: Butros el-Bustani, *Muhibu'l-Muhib*, Beyrut: Mektebet Lübnan, 1983, s.665.

⁸² Ebu Abdullah Muhammed bin Abdullah el-Kudaî İbnü'l-Abbar (h.595-658 /1199-1260), *el-Hulletü's-Siyera*, (Tahk.Hüseyin Munis), Kahire: eş-Şirketü'l-Arabiyye li't-Tibae ve'n-Neşr, 1963, II, s.106; İbn Said el-Endelüsî, *el-Muğrib*, II, 567 nolu biyografi, s.323, 328; el-Makkarî, *Nefhu't-Tib*, IV, s.19.

⁸³ İbn Bessam, *ez-Zahire*, I, s.581-582.

⁸⁴ İbn Said el-Endelüsî, *el-Muğrib*, II, 567 nolu biyografi, s.323, 328; el-Makkarî, *Nefhu't-Tib*, IV, s.19.

⁸⁵ كادهلر ابريڭين چەۋرەسىدە دۆنۈنچە دېڭەرلى بىر مىسك كوكۇسى بىدەن يايىلدى (چىقتى). Bkz: İbn Bessam, *ez-Zahire*, I, s.578.

⁸⁶ Age, I, s.582.

⁸⁷ El-Makkarî, *Nefhu't-Tib*, III, s.387-388.

lerin pek de hoş karşılanmadığını göstermektedir.⁸⁸

Müslümanlarla Yahudiler arasında Endülüs tarihi boyunca emlak konularında da ihtilaflar çıkmış,⁸⁹ bu anlaşmazlıklar İslâm yargısına havale edilerek adil kararlar alınmıştır.⁹⁰

İşte bu arka plana sahip Müslümanlar, Endülüs'te zimmîlerle birlikte barış ve istikrar içinde yaşamanın pratiğini sergilemişlerdir. Bu süreç Endülüs'te uzun bir dönem devam etmiştir. Bunun istisnası Gırnata hadisesidir. XI. asırda ilk defa ortaya çıkan bu denli büyük çaplı gerginliğin sebebi, Zirîler'in veziri Yusuf b. Nağrîla'nın aşırıya kaçan davranış ve tutumudur. Bunun dışında Yahudilerin bu tür davranışlarına ilişkin kayda değer rivayetler nadirdir.

SONUÇ

Sözün özü Ortaçağ'da Müslümanlarla Yahudiler arasındaki ilişkiler "fusion/kaynaşma ve birleşme" ve "symbiosis/ortak yaşama" olarak özetlenebilir.⁹¹ Halbuki Avrupa'da ve Müslümanların hükümran olmadıkları diğer coğrafyalarda durum bunun tam tersiydi. İşaret edilmesi gereken bir başka önemli nokta ise, Müslümanlar dışındaki insanlık aleminin çok kültürlü, dinli ve ırklar arasındaki "ortak yaşama" bilincine, ancak, II. Dünya Savaşı'ndan sonra ulaşma yolunda somut örnekler verebilmesidir. Günümüzde bu konuda umut verici gelişmeler kaydediliyorsa da, zaman zaman aşırı sağ ve faşist grupların aykırı davranışları, kaygı ve endişelere neden olmaktadır.

Kaynaklar:

- » Ashtor, Eliyahu , *The Jews of Muslim Spain*, (İbraniceden çeviren: Aaron Klein – Jenny Machlowitz Klein), Philadelphia – Jerusalem: The Jewish Publication Society, 1992.
- » Ben-Sasson, H.H., "Effects of Religious Animosity on the Jews", *A History of the Jewish People*, (Edt. H.H. Ben-Sasson), Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1976.
- » el-Buharî, Muhammed b. İsmail, *Sahih Ebu Abdullah el-Buharî bişerhi el-Kirmanî*, Beyrut: Daru İhyai Turasi'l-Arabi, 1985.
- » el-Bustani, Butros, *Muhitu'l-Muhit*, Beyrut: Mektebet Lübnan, 1983.
- » Buteşiş, İbrahim el-Kadirî, "Mehettat fi Tarihi't-Tesamuh beyne'l-Edyan bi'l-Endelüs", *Mecelletu Dirasatu Endelüsiyye*, Tunus, 2004.
- » Cahen, Claude, "Dhimma", *The Encyclopedia of Islam*, (Edit. Lewis, B.-Ch. Pellat-J. Schacht) Leiden: E.J.Brill, 1991.
- » Cohen, Mark R., *Haç ve Hilal Altında Ortaçağda Yahudiler*, (Trc. Ahmet Fethi), İstanbul: Sarmal Yay., 1997.
- » , "The Jews under Islam: From Rise of Islam to Sabbatai Zevi," *Bibliographical Essays in Medieval Jewish Studies, The Study of Judaism*, II, New York, 1976.
- » Collins, Roger, *Early Medieval Spain Unity in Diversity, 400-1000*, New York: St.Martin's Press, 1995.

⁸⁸ İbn İzârî, *el-Beyan*, II, s.134; Reinhart Dozy, *Spanish Islam*, (Terc:Francis Griffin Stokes), London: Frank Cass, 1972, s.369-370; Roth, *Jews, Visigoths*, s.77.

⁸⁹ Ebu'l-Esbağ İsa İbn Sehl, *Vesâiku fi Ahkâmi Kadâi Ehli'z-Zimme fi'l-Endelüs*, (Thk.Muhammed Abdülvehhab Hallaf), Kahire: el-Merkezi'l-Arabi li'd-Düvel li'l-İlam, 1980, s.65-66; İbn Bessam, *ez-Zahire*, IV, s.175-176.

⁹⁰ İbn Sehl, *Vesâik*, s.47-56, 65-66, 73.

⁹¹ Mark R. Cohen, "The Jews under Islam: From Rise of Islam to Sabbatai Zevi," *Bibliographical Essays in Medieval Jewish Studies, The Study of Judaism*, II, New York, 1976, s.172.

- » Courbage, Youssef – Philippe Fargues, *Christians and Jews under Islam*, (Tran. Judy Mabro), London – New York: I.B.Tauris Publishers, 1997.
- » Demirci, Kürşat, *Yahudilik ve Dini Çoğulculuk*, İstanbul: Ayışığıkitapları, 2000.
- » Deradke, Salih Musa, *el-Alakatu'l-Arabiyyeti'l-Yahudiyye hatta Nihayeti Ahdi'l-Hulefai'r-Raşidin*, Amman: el-Ehliyye li'n-Neşr ve't-Tevzi', 1992.
- » Dozy, Reinhart, *Spanish Islam*, (Terc:Francis Griffin Stokes), London: Frank Cass, 1972.
- » Ebu Davud, Süleyman b. el-Eşa's b. İshak el-Ezeedî es-Sicistanî, *Sünen Ebu Davud*, Beyrut: Dar İbn Hazm, 1997.
- » Ebu Yusuf, Yakub b. İbrahim, *Kitabu'l-Harac*, Beyrut: Daru'l-Ma'ruf, 1979.
- » Geniza belgeleri için bkz: www.princeton.edu/~geniza/gen-coll.htm;
- » www.lib.cam.ac.uk/Taylor-Schechter/index.html*; <http://gravitas.princeton.edu/tg/tt/>, (25.02.2010)
- » Goitein, Shlomo Dov, *Dirasat fi't-Tarihi'l-İslâmî ve'n-Nizami'l-İslâmiyye*,
- » (İngilizce'den Terc.Atiyye el-Kavsi), Kuveyt: Vekaletu'l-Matbuat, 1980.
- » , *Jews and Arabs, Their Contacts Through the Ages*, New York: Schocken Books, 1974.
- » , “Jewish Society and Institutions under Islam”, *Jewish Society Through the Ages* (Edt. H.H.Ben-Sasson, S.Ettinger), New York: Schocken, 1971.
- » , *A Mediterranean Society*, Berkeley – Los Angeles – London : University of California Press, 1999.
- » İbnü'l-Abbar, Ebu Abdullah Muhammed bin Abdullah el-Kudaî (h.595-658/1199-1260), *el-Hulletü's-Siyera*, (Thk. Hüseyin Munis), Kahire: eş-Şirketu'l-Arabiyye li't-Tibae ve'n-Neşr, 1963.
- » İbn Bessam, Ebu'l-Hasan Ali (ö.h.542 / m.1147), *ez-Zahire fi Mehasin Ehli'l-Cezire*, (Tahk.İhsan Abbas), Beyrut: Daru'l-Garbi'l-İslâmî, 2000.
- » İbn Bulukkin, Emir Abdullah b. Badis b. Habbus b. Ziri, *The Tıbyan Memoirs of Abdullah b. Buluggin Last Zirid Amir of Granada*, (Arapça'dan tercüme eden ve şerhli yayınlayan: Amin Tibi), Leiden: E.J.Brill, 1986.
- » İbn Hakan, el-Fethu b. Muhammed b. Ubeydullah el-Kaysi Ebu Nasr el-İşbilî, *Kelaidu'l-Akyân*, (Tahk. Muhammed et-Tahir ibn Aşur), Tunus: Daru't-Tunusiyye li'n-Neşr, 1990.
- » İbn Haldun, Abdurrahman b. Muhammed, *el-Mukaddime Divanu'l-Mübtede ve'l-Haber fi Tarihi'l-Arab ve'l-Berber ve men Aserehum min zevi's-Şe'ni'l-Ekber*, (Thk. Halil Şehhade), Beyrut: Daru'l-Fikr, 1998.
- » İbnü'l-Hatib, Lisanüddin, *Nüfadet'ül-Cerab fi 'Ulaleti'l-İ'tizab*, (Tahk. Ahmed Muhtar el-İbbadi), Kahire: Daru'l-Kattibi'l-Arabi t.y.
- » İbn Hazm, Ebu Muhammed Ali b. Muhammed (ö. h.456 / m.1063), *er-Red ala İbn en-Nağrila el-Yehudiyyi ve Resailü Uhra li İbn Hazm*, (Tahk. İhsan Abbas), Kahire: el-Mektebet Daru'l-'Urube, 1960.
- » , *Resail İbn Hazm el-Endelüsî*, (Tahk. İhsan Abbas), Beyrut: Müesseset'ül-Arabiyye li'd-Dirasat ve'n-Neşr, 1987.
- » İbn el-Hekim, Ebu'l-Hasan Ali b. Yusuf, *ed-Devhetu'l-Müştebeket fi Devabit Dari's-Sikket*, (Tahk.Hüseyin Munis), Sahifet Ma'hadi'd-Dirasati'l-İslâmiyye fi Madrid, 1958.
- » İbn el-İzârî, Ebü Abdullah Muhammed el-Merrakuşi, *el-Beyanu'l-Muğrib fi Ahbari'l-Endelüs ve'l-Mağrib*, (Thk: G.S.Colin – E.Levi Provençal), Beyrut: Daru's-Sekafe, 1983.
- » İbn Kayyim el-Cevziyye, Şemseddin Ebu Abdullah Muhammed b. Ebubekir (ö.1350), *Zâdu'l-Meâ'd fi Hedyi Hayri'l-İbâd*, Sayda: Beyrut: el-Mektebetu'l-Asriyye, 2000.
- » İbnu'l-Kütiyye, Ebubekir Muhammed b. Ömer, *Tarihu İftitahi'l-Endelüs*, (Thk.:İbrahim Ebyari), Beyrut: Daru'l-Kitab el-Lübnani – Kahire: Daru'l-Kitab el-Mısıriyye, 1989.
- » İbn Sa'd el-Endelüsî, Ebu'l-Kasım Sa'd b. Ahmed (ö:h.462/m.1050), *Tabakatu'l-Ümem*, (Thk.Hayate Bualvan), Beyrut:Daru't-Talia, 1985.
- » İbn Said el-Endelüsî, Ebu'l-Hasan Ali b. Musa b. Abdümelik (ö.1286), *el-Muğrib fi Hula'l-Mağrib*, (Tahk.Dr.Şevki Dayf), Kahire: Daru'l-Maarif, 1978.
- » İbn Sehl, Ebu'l-Esbağ İsa, *Vesâiku fi Ahkâmi Kadâi Ehli'z-Zimme fi'l-Endelüs*, (Thk.Muhammed Abdülvehhab Hallaf), Kahire: el-Merkezi'l-Arabi li'd-Düvel li'l-İlam, 1980
- » el-İstahrî, Ebu İshak İbrahim b. Muhammed el-Farisi (ö.X), *el-Mesaik ve'l-Memalik*, (Thk. M.J. de Goeje) Leiden: E.J.Brill, 1927.
- » İlhan, Sinan, *Fetihden Murabıtlar Dönemine Kadar Endülüs'te Yahudiler (711-1091)*, yayınlanmamış doktora tezi (Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006).
- » Kayserling, Meyer, “Andalusia”, *JE*, I, s.575 www.jewishencyclopedia.com/pages/111575T.jpg
- » Kraft, Robert A., “Glossary of Terms Related to Judaism”, http://philo.ucdavis.edu/zope/home/bruce/RST23/gloss*.

- » Lewis, Bernard, *İslâm Dünyasında Yahudiler*, (Terc.Bahadır Sina Şener), İstanbul: İmge Kitabevi, 1996.
- » el-Karrafî, Şihabuddin Ebu'l-Abbas Ahmed b. İdris b. Abdurrahman, *el-Füruk*, (Thk.Abdülhamid Hindavi), Beyrut, 2002.
- » Lane-Pool, Stanley, *The Moors in Spain*, Beyrut: Khayats Oriental Reprints, 1967.
- » Mahmud, Muna Hasan, *el-Müslimün fi'l-Endelüs ve Alakatühüm bi'l-Frenc*, Kahire, 1985.
- » el-Makkarî, Şihabüddin Ahmed et-Telmesani (ö.1631), *Nefhu't-Tib min Ğusni'l-Endelüsü'r-Ratib*, (Tahk. İhsan Abbas), Beyrut: Daru Sadr, 1968.
- » el-Maverdî, Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed b.Habib, *el-Ahkamu's-Sultaniyye ve'l-Vilayatu'd-Diniyye*, (Naşir: Halid Abdüllatif es-Sila' el-Alimi), Beyrut: Daru'l-Kitab el-Arabi, 1990.
- » Meçhul, *Ahbaru Mecmuatün fi Fethi'l-Endelüs*, (Thk. İbrahim el-Ebyari), Kahire: Darü'l-Kitabü'l-Misri – Beyrut :Darü'l-Kitabü'l-Lübnani, 1989.
- » Mez, Adam, *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti İslâm'ın Rönesansı*, (Terc. Salih Şaban), İstanbul: İnsan Yay., 2000.
- » Miftah, Muhammed, *Divan Lisanü'd-Din İbnü'l-Hatib*, Darülbeyda: Darü's-Sekafe, 1989.
- » Munis, Hüseyin, *Fecru'l-Endelüs*, Cidde: Daru's-Suudiyye, 1985.
- » , *Keyfe Nefhemü'l-Yehud*, Kahire 1978.
- » Nahman, Benjamin H., *The Nahmans of Gerona A Brief Introduction to OurHistory*, Los Angeles, 1990, <http://home.earthlink.net/~bnahman/FAMHX9.htm>
- » en-Nubahi, Ebu'l-Hasan b. Abdullah b. el-Hasan (ö.1374), *Kitabu'l-Merkebetu'l-Ulya fimen Yestehikku'l-Keda ve'l-Futya*, (Tahk. Meryem Kasım Tevil, *Tarih Kudat el-Endelüs*, adıyla yayınlanmıştır), Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-İlimiyye, 1995.
- » O'Callaghan, Joseph F., *A History of Medieval Spain*, Ithaca – London: Cornell University Press, 1975.
- » Özdemir, Mehmet, *Endülüs Müslümanları*, Ankara: Diyanet İşleri Başk.Yay., 1997.
- » Perlmann, Moshe, “Polemics between Islam and Judaism”, *Religion in Religious Age*, (Edit. S.D.Goitein), Cambridge: AJS, 1974.
- » Provençal, Levi, *Tarih İsbanya el-İslâmiyye mine'l-Feth ila Sükuti'l-Hilafeti'l-Kurtuba (711-1031)*, (Terc. Ali Abdurrauf el-Bambi – Ali İbrahim el-Menufi – es-Seyyid Abduzzahir Abdullah), Kahire: el-Meclisü'l-A'la li's-Sekafe, 2000.
- » Rosenthal, Erwin I.J., *Judaism and Islam*, London – New York: Thomas Yoseloff, 1961.
- » Roth, Norman, *Jews, Visigoths and Muslims in Medieval Spain*, Leiden – New York – Köln : E. J. Brill 1994.
- » Scheindlin, Raymond, P., “el-Yehud fi İsbanya el-Müslime”, *el-Hedaretü'l-Arabiyyeti'l-İslâmiyye fi'l-Endelüs*, (Edit. Selma el-Hadra al-Cayusi), Beyrut: Merkez Dirasatü'l-Vahdeti'l-Arabiyye, 1999.
- » es-Suyutî, Celaleddin Abdurrahman b. Ebubekir (ö.h.911/m.1505), *el-Cami'ü's-Sağir min Hadisi'l-Beşiri'n-Nezir*, (Tahk.Muhyeddin Abdülhamid), Mısır: Mektebeti'l-Ticarîyye el-Kübra t.y.
- » Şahak, İsrail, *ed-Diyanetü'l-Yehudiyye ve Mevkifiha min Ğayri'l-Yehud*, (Terc.Hasan Hidir), Kahire: Sina Yay., 1994.
- » el-Vanşerisi, Ahmed bin Yahya, *el-Mi'yar el-Mu'rib ve'l-Camiu'l-Mağrib an Fetevayı Ulemau Ifrikiyye ve'l-Endelüs ve'l-Mağrib*, (Yayın heyeti başkanı: Muhammed Hacci), Beyrut: Daru'l-Mağribi'l-İslâmi, 1981.
- » Vernet, Juan, *Fadlu'l-Endelüs ala Sekafeti'l-Garb*, (trc.Nihad Rıda), Şam, 1997.
- » Watt, W.Montgomery, *A History of Islamic Spain*, Edinburgh: University Press,1992.
- » Wolf, Kenneth Baxter, *Conquerors and Chroniclers of Early Medieval Spain*, Liverpool : Liverpool University Press, 1999.
- » Yakubî, Ahmed b. Ebu Yakub b. Cafer (ö. h.292), *Tarihu'l-Yakubî*, Necef: el-Mektebetu'l-Murtadaviyye, 1358 (1939).
- » el-Yuzbakî, Tefvik Sultan, *Tarih Ehli'z- Zimme fi'l-Irak (h.12-247)*, Riyad: Daru'l-Ulum li't-Tibae, 1983.
- » Hayim Za'farani, *Yehudu'l-Endelüs ve'l-Mağrib*, (Fransızcadan terc.Ahmed Şahlan), Rabat: Marsam, 2000, II.
- » Zeydan, Abdülkerim, *Ahkamu'z-Zimmîyin ve'l-Müste'minin fi Dâri'l-İslâm*, Bağdat: Camia't Bağdat, 1976.
- » *İnternet siteleri 2004 ve 2005 yıllarında görülmüş ve incelenmiştir.